International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 2 January – February - 2026

डिजिटल संसाधनाचा महिला सक्षमीकरणावरील प्रभाव

प्रा. प्रज्ञा भाटे[1] व डॉ. सुषमा जाधव[2]

[1]*सहाय्य्क प्राध्यापक, देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर*

[2]*श्री शहाजी छ. महाविद्यालय कोल्हापूर*

Corresponding Author – प्रा. प्रज्ञा भाटे

DOI - 10.5281/zenodo.18491255

सार (Abstract):

सदर संशोधनात महिला सक्षमीकरणावर डिजिटल संसाधनांचा प्रभाव अभ्यासण्यात आला आहे. डिजिटल क्रांतीमुळे महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनात महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले आहेत. ऑनलाईन शिक्षण, डिजिटल बँकिंग, सोशल मीडिया व डिजिटल व्यवसायाच्या माध्यमातून महिलांना शिक्षण, रोजगार व माहितीपर्यंत सुलभ प्रवेश मिळू लागला आहे. त्यामुळे महिलांचे आर्थिक स्वावलंबन वाढून त्यांचा आत्मविश्वास, निर्णयक्षमता व सामाजिक सहभाग बळकट झाला आहे.

या अभ्यासातून असे दिसून येते की डिजिटल संसाधनांमुळे महिलांची सामाजिक प्रतिष्ठा वाढली असून महिला हक्क, कायदे व सरकारी योजनांविषयी जागरूकता निर्माण झाली आहे. तथापि डिजिटल साक्षरतेचा अभाव, पायाभूत सुविधांची कमतरता, सायबर गुन्हे व गोपनीयतेचे धोके ही काही गंभीर आव्हानेही समोर आली आहेत. योग्य प्रशिक्षण, सुरक्षित डिजिटल वातावरण व महिला-केंद्रित धोरणांच्या माध्यमातून या अडचणी दूर करता येऊ शकतात. एकूणच, डिजिटल संसाधने महिला सक्षमीकरणाचे प्रभावी साधन ठरत असून त्यांचा योग्य व समतोल वापर केल्यास महिलांचा सर्वांगीण विकास साध्य होऊ शकतो.

प्रस्तावना:

आजचे २१ वे शतक हे माहिती व तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून ओळखले जाते. विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने होत असलेल्या प्रगतीमुळे मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडून आले आहेत. विशेषतः डिजिटल क्रांतीमुळे समाजरचनेत, सामाजिक संबंधांत, आर्थिक व्यवहारांत व जीवनशैलीत मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन झाले आहे. इंटरनेट, स्मार्टफोन, सोशल मीडिया, डिजिटल ॲप्स, ऑनलाईन शिक्षण व डिजिटल बँकिंग यांसारखी डिजिटल संसाधने आज सामान्य माणसाच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली आहेत.

भारतीय समाजरचनेत महिलांना ऐतिहासिकदृष्ट्या अनेक सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक मर्यादा सहन कराव्या लागल्या आहेत. शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक परावलंबन, कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांचे ओझे व सामाजिक बंधने यांमुळे महिलांचा सर्वांगीण विकास अनेकदा मर्यादित राहिला. मात्र बदलत्या काळात महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना महत्त्वाची ठरू लागली आहे. महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना स्वतःच्या जीवनाशी संबंधित निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य मिळणे, आत्मविश्वास वाढणे, शिक्षण व रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होणे आणि सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या सक्षम होणे होय.

या महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत डिजिटल संसाधनांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरत आहे. डिजिटल माध्यमांमुळे महिलांना माहितीपर्यंत सहज पोहोच मिळू लागली आहे. पूर्वी ज्या संधी महिलांपर्यंत पोहोचणे कठीण

होते, त्या आज डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून सहज उपलब्ध झाल्या आहेत. ऑनलाईन शिक्षणामुळे महिलांना घरबसल्या शिक्षण घेण्याची संधी मिळाली असून अनेक महिलांनी आपले शिक्षण पुन्हा सुरू केले आहे. तसेच डिजिटल बँकिंग, ऑनलाईन व्यवहार व डिजिटल मार्केटिंगमुळे महिलांना आर्थिक स्वावलंबनाकडे वाटचाल करता येऊ लागली आहे.

सोशल मीडिया व इतर डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे महिलांना आपले विचार व्यक्त करण्यासाठी नवे व्यासपीठ मिळाले आहे. महिला हक्क, आरोग्य, कायदे, सरकारी योजना व सामाजिक प्रश्नांबाबत जागरूकता वाढण्यास डिजिटल संसाधने उपयुक्त ठरत आहेत. ग्रामीण व शहरी महिलांमध्ये माहितीची दरी कमी करण्यासही डिजिटल साधने मदत करत आहेत. तथापि, डिजिटल साक्षरतेचा अभाव, इंटरनेट सुविधांची कमतरता व सायबर सुरक्षिततेसंबंधी अडचणी या काही आव्हानेही समोर येत आहेत.

या पार्श्वभूमीवर महिला सक्षमीकरणावर डिजिटल संसाधनांचा प्रभाव अभ्यासणे अत्यंत आवश्यक ठरते. सदर संशोधन निबंधात डिजिटल संसाधने महिलांच्या शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरणात कशी भूमिका बजावत आहेत, याचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. बदलत्या डिजिटल युगात महिला सक्षमीकरणासाठी डिजिटल संसाधनांचा योग्य व प्रभावी वापर कसा करता येईल, यावर प्रकाश टाकणे हे या अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

संशोधनाचे हेतू:

1. डिजिटल संसाधनांच्या माध्यमातून महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरणावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे.
2. डिजिटल बँकिंग, ऑनलाईन व्यवहार व डिजिटल व्यवसायामुळे महिलांच्या उत्पन्नवाढी व सामाजिक प्रतिष्ठेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
3. डिजिटल माध्यमांच्या वापरामुळे महिलांच्या निर्णयक्षमतेत, आत्मविश्वासात व सामाजिक जागरूकतेत होणारे बदल विश्लेषित करणे.

संशोधन स्त्रोत:

प्रस्तुत शोधनिबंध लेखनासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, मासिके, शोध निबंध, वर्तमानपत्रातील निवडक लेख तसेच इंटरनेटवरील संदर्भ साहित्याचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध लेखनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

सैद्धांतिक दृष्टिकोन:

उदारमतवादी नारीवादी हा दृष्टिकोन या संशोधनासाठी योग्य सैद्धांतिक चौकट ठरतो. या दृष्टिकोनानुसार महिला सक्षमीकरणासाठी शिक्षण, समान संधी, संसाधनांपर्यंत मुक्त प्रवेश आणि कायदेशीर हक्क महत्त्वाचे असतात. डिजिटल संसाधने जसे की इंटरनेट, ऑनलाईन शिक्षण, सोशल मीडिया, डिजिटल बँकिंग व ई-सेवा महिलांना माहिती, कौशल्यविकास, रोजगार आणि आर्थिक व्यवहारांच्या समान संधी उपलब्ध करून देतात. त्यामुळे महिलांचे आर्थिक स्वावलंबन वाढते, आत्मविश्वास व निर्णयक्षमता बळकट होते आणि सामाजिक सहभागात वाढ होते. उदारमतवादी नारीवादी दृष्टिकोन डिजिटल संसाधनांकडे स्त्री–पुरुष समानतेस चालना देणारे आणि

महिलांच्या सर्वांगीण सक्षमीकरणाचे प्रभावी साधन म्हणून पाहतो.

आशय विश्लेषण:

डिजिटल संसाधनांनी महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरणाला चालना दिली आहे. ऑनलाईन शिक्षण, डिजिटल बँकिंग व सोशल मीडियाच्या माध्यमातून महिलांना माहिती, कौशल्ये व रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. त्यामुळे महिलांचा आत्मविश्वास, निर्णयक्षमता व सामाजिक सहभाग वाढलेला आढळतो. तथापि डिजिटल साक्षरतेचा अभाव, पायाभूत सुविधांची कमतरता व सायबर सुरक्षिततेचे धोके ही काही आव्हानेही समोर आली आहेत. एकूणच योग्य प्रशिक्षण व सुरक्षित वापराच्या माध्यमातून डिजिटल संसाधने महिला सक्षमीकरणाचे प्रभावी साधन ठरू शकतात.

माहिती व ज्ञानप्राप्तीचा विस्तार:

डिजिटल संसाधनांमुळे महिलांना माहिती मिळवण्याच्या पारंपरिक मर्यादा दूर झाल्या आहेत. पूर्वी महिलांची माहितीपर्यंत पोहोच कुटुंब, समाज व स्थानिक पातळीपुरती मर्यादित होती. इंटरनेट व डिजिटल माध्यमांमुळे महिलांना जागतिक पातळीवरील माहिती सहज उपलब्ध होत आहे. यामुळे महिलांच्या विचारविश्वात विस्तार होऊन त्या सामाजिक प्रश्नांकडे चिकित्सक दृष्टीने पाहू लागल्या आहेत. माहितीप्राप्तीतील हा बदल महिलांच्या वैचारिक सक्षमीकरणाचा पाया ठरतो.

शैक्षणिक सक्षमीकरण:

डिजिटल शिक्षणामुळे महिलांना शिक्षणाच्या संधी अधिक लवचिक स्वरूपात उपलब्ध झाल्या आहेत. घरगुती जबाबदाऱ्या व सामाजिक बंधनांमुळे शिक्षणापासून दूर राहिलेल्या महिलांना ऑनलाईन शिक्षणाने नवसंजीवनी दिली आहे. शिक्षणामुळे महिलांची निर्णयक्षमता, आत्मविश्वास व स्व-ओळख विकसित होते. त्यामुळे शैक्षणिक सक्षमीकरण हे सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरणाचे मूलभूत साधन ठरते.

आर्थिक स्वावलंबन व रोजगार संधी:

डिजिटल संसाधनांनी महिलांच्या आर्थिक भूमिकेत क्रांतिकारक बदल घडवून आणला आहे. ऑनलाईन व्यवसाय, डिजिटल मार्केटिंग, फ्रीलान्सिंग व घरगुती उद्योगांना डिजिटल व्यासपीठ मिळाल्यामुळे महिलांचे उत्पन्न वाढले आहे. आर्थिक स्वावलंबनामुळे महिलांची परावलंबनता कमी होऊन त्यांच्या सामाजिक स्थानात लक्षणीय सुधारणा झालेली दिसून येते. आर्थिक सक्षमीकरण हे महिलांच्या सर्वांगीण सक्षमीकरणाचे केंद्रबिंदू ठरते.

सामाजिक प्रतिष्ठा व निर्णयक्षमता:

आर्थिक व शैक्षणिक सक्षमीकरणामुळे महिलांची कुटुंबातील भूमिका बदलत आहे. डिजिटल संसाधनांच्या साहाय्याने महिलांनी मिळवलेले ज्ञान व उत्पन्न त्यांच्या निर्णयक्षमतेत वाढ घडवून आणते . त्यामुळे महिलांचा कुटुंबातील व सामाजिक निर्णयप्रक्रियेत सहभाग वाढतो. हा बदल पितृसत्ताक रचनेला आव्हान देणारा ठरतो.

सामाजिक सहभाग व अभिव्यक्ती:

सोशल मीडिया व डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे महिलांना सामाजिक प्रश्नांवर आपला आवाज व्यक्त करण्याचे व्यासपीठ मिळाले आहे. महिलांचे अनुभव सार्वजनिक पातळीवर मांडले जाऊ लागले असून यामुळे सामूहिक जाणीव व संघटनाची प्रक्रिया बळकट झाली

आहे. सामाजिक सहभागामुळे महिलांची ओळख केवळ कौटुंबिक भूमिकांपुरती मर्यादित न राहता सामाजिक कार्यकर्त्या म्हणून घडू लागली आहे.

ग्रामीण व शहरी महिलांमधील दरी:

डिजिटल संसाधने माहितीची दरी कमी करण्याचे साधन ठरत असली तरी ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधांचा अभाव ही गंभीर समस्या आहे. शहरी महिलांच्या तुलनेत ग्रामीण महिलांना डिजिटल संधी मर्यादित स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत. त्यामुळे डिजिटल सक्षमीकरणासाठी समतोल विकास आवश्यक असल्याचे विश्लेषणातून स्पष्ट होते.

डिजिटल संसाधनांच्या वापरातील अडचणी व धोके :

महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने डिजिटल संसाधने जरी प्रभावी साधन ठरत असली, तरी त्यांच्या वापराशी संबंधित अनेक अडचणी व धोके समोर येतात. सर्वप्रथम डिजिटल साक्षरतेचा अभाव ही एक महत्त्वाची अडचण आहे. अनेक महिलांना स्मार्टफोन व इंटरनेटचा वापर करण्याचे मूलभूत ज्ञान नसल्यामुळे त्या डिजिटल संसाधनांचा पूर्ण लाभ घेऊ शकत नाहीत. विशेषतः ग्रामीण व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील महिलांसाठी ही अडचण अधिक तीव्र स्वरूपात दिसून येते.

दुसरी महत्त्वाची अडचण म्हणजे पायाभूत सुविधांची कमतरता. इंटरनेटची अपुरी उपलब्धता, नेटवर्क समस्या, स्मार्टफोनचा खर्च व तांत्रिक साधनांची अनुपलब्धता यांमुळे महिलांचा डिजिटल सहभाग मर्यादित राहतो. त्यामुळे डिजिटल संसाधनांचा लाभ सर्व महिलांपर्यंत समान स्वरूपात पोहोचत नाही. डिजिटल माध्यमांच्या वापरातील एक गंभीर धोका म्हणजे सायबर गुन्हे व ऑनलाईन शोषण. सायबर छळ, ऑनलाईन फसवणूक, वैयक्तिक माहितीचा गैरवापर, बनावट प्रोफाइल्स व आर्थिक फसवणूक यांसारख्या घटनांमुळे महिलांच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न निर्माण होतो. या प्रकारच्या घटनांमुळे अनेक महिलांमध्ये डिजिटल माध्यमांविषयी भीती व असुरक्षिततेची भावना निर्माण होते.

याशिवाय गोपनीयतेचा भंग हा देखील महत्त्वाचा धोका ठरतो. डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर वैयक्तिक माहिती शेअर करताना महिलांच्या गोपनीयतेचे संरक्षण होत नाही, अशी भावना अनेकदा आढळते. यामुळे महिलांचा डिजिटल माध्यमांवरील विश्वास कमी होण्याची शक्यता असते. तसेच सामाजिक व सांस्कृतिक अडथळेही डिजिटल सक्षमीकरणात अडसर ठरतात. काही समाजघटकांमध्ये महिलांच्या डिजिटल वापरावर नियंत्रण ठेवले जाते. कुटुंबीयांचा विरोध, पितृसत्ताक मानसिकता व सामाजिक रूढी यांमुळे महिलांना डिजिटल संसाधनांचा मुक्त वापर करता येत नाही. एकूणच, डिजिटल संसाधनांमधील अडचणी व धोके महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत अडथळे निर्माण करतात. त्यामुळे डिजिटल साक्षरता वाढवणे, सुरक्षित डिजिटल वातावरण निर्माण करणे, सायबर कायद्यांविषयी जागरूकता वाढवणे व महिलांसाठी अनुकूल धोरणे राबवणे अत्यंत आवश्यक आहे. अशा उपाययोजनांमुळे डिजिटल संसाधने महिलांच्या सक्षमीकरणाचे खरे अर्थाने प्रभावी साधन ठरू शकतात.

उपाययोजना:

1. महिलांसाठी स्वतंत्र डिजिटल साक्षरता प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवावेत. स्मार्टफोन वापर, इंटरनेट, ऑनलाईन फॉर्म भरणे, डिजिटल पेमेंट व सायबर सुरक्षितता यांचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा मजबूत करणे.

2. ग्रामीण व दुर्गम भागात इंटरनेट सुविधा, नेटवर्क कव्हरेज व डिजिटल साधनांची उपलब्धता वाढवावी. शासनाने परवडणाऱ्या दरात स्मार्टफोन व डेटा सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात. सायबर सुरक्षिततेबाबत जागरूकता निर्माण करणे.
3. सायबर गुन्हे, ऑनलाईन फसवणूक, गोपनीयतेचे संरक्षण व कायदेशीर उपाय यांची माहिती महिलांना देणे आवश्यक आहे. सायबर हेल्पलाईन व तक्रार यंत्रणा प्रभावी कराव्यात.
4. महिलांसाठी डिजिटल रोजगार व कौशल्य प्रशिक्षण डिजिटल मार्केटिंग, ऑनलाईन व्यवसाय, फ्रीलान्सिंग व ई-कॉमर्स यांचे प्रशिक्षण देऊन महिलांना आर्थिक स्वावलंबनाकडे प्रवृत्त करावे.
5. सामाजिक व कौटुंबिक मानसिकतेत बदल घडवणे महिलांच्या डिजिटल वापरास प्रोत्साहन देण्यासाठी कुटुंब व समाजात सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण करणे आवश्यक आहे. पितृसत्ताक मानसिकतेविरुद्ध जनजागृती करावी.
6. महिला-केंद्रित डिजिटल धोरणे राबवणे महिलांसाठी सुरक्षित, सुलभ व उपयोगी डिजिटल प्लॅटफॉर्म विकसित करावेत. शासनाने महिला-केंद्रित डिजिटल योजना प्रभावीपणे अंमलात आणाव्यात.

निष्कर्ष:

1. डिजिटल संसाधने महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरणाचे प्रभावी साधन ठरत आहेत.
2. डिजिटल शिक्षण व ऑनलाईन संधींमुळे महिलांचा आत्मविश्वास व निर्णयक्षमता वाढली आहे.
3. आर्थिक स्वावलंबनामुळे महिलांचा कुटुंबातील व सामाजिक दर्जा सुधारला आहे.
4. डिजिटल माध्यमांमुळे महिलांमध्ये सामाजिक व कायदेशीर जागरूकता वाढली आहे. मात्र डिजिटल साक्षरतेचा अभाव व सायबर धोके ही गंभीर आव्हाने आहेत.
5. योग्य प्रशिक्षण, सुरक्षित वातावरण व प्रभावी धोरणांमुळे डिजिटल संसाधनांचा उपयोग अधिक परिणामकारक होऊ शकतो.त्यामुळे डिजिटल संसाधने महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

संदर्भ ग्रंथ :

1. देशपांडे नेहा,(२०१८), महिला सक्षमीकरण : संकल्पना व वास्तव, डायमंड प्रकाशन, मुंबई.
2. यादव ललित,(२०१८), सरकारी योजनाए व ग्रामीण महिलाओं का सक्षमीकरण, रावत प्रकाशन.
3. देशमुख सुनीता, (२०१९), डिजिटल युग आणि सामाजिक परिवर्तन, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.
4. जाधव संगीता (२०१९), ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण, प्रशांत प्रकाशन , औरंगाबाद.
5. झोडे सुनील, (२०२१), महिला सक्षमीकरण आणि सद्यस्थिती, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
6. महाजन जयश्री, (२०२३), महिला सक्षमीकरण, अथर्व प्रकाशन , पुणे.